

Religion och nation: Muslimer i Jugoslavien

*Att majoriteten i det oroliga Kosovoområdet är albansk har knappast undgått någon politiskt intresserad svensk. Att den också är muslimsk kanske inte är lika känt. Och människorna i Kosovo är långt ifrån de enda muslimerna i Jugoslavien. Av landets 24 miljoner invånare be-
känner sig 5 till islam. Av dessa har Bosniens 2 miljoner "muslimer i nationell mening" samma status som jugoslaviskt "statsfolk" som serber, kroater m.fl. Försök har gjorts att slå broar mellan islam och socialism. Islam skulle ge marxismen den andliga dimension den ansetts sakna.*

Jugoslavien är med sina ca fem miljoner invånare av muslimskt ursprung det land i Europa som är mest präglad av islamisk kultur, och i städer som Sarajevo eller Skopje är det muslimska inslaget i stadsbilden mycket påtagligt. Arkitektur, klädedräkt, livsstil och mentalitet har ofta en omisskännlig orientalisk prägel, samtidigt som det på landsbygden i Bosnien, Kosovo eller Makedonien finns en levande muslimsk kultur där religionen genomsyrar också vardagslivet.

Under senare år har man ägnat stort intresse åt muslimerna i Sovjetunionen och diskuterat deras betydelse som eventuell centrifugal faktor. Islams roll i Jugoslavien är minst lika viktig, och liksom i det sovjetiska fallet illustrerar den jugoslaviska situationen mycket väl de problem som möter alla muslimska samhällen i en moderniseringssituation. Man ställs inför nödvändigheten av att dels definiera en nationell identitet vid sidan av den religiösa, dels bestämma en gräns mellan politiskt och religiöst, i en kultur där sådana gränsdragningar inte gjorts och i princip inte kan göras.

Den fortsatta diskussionen kommer främst att handla om de bosniska muslimerna, en grupp som är unik såtillvida att den under efterkrigstiden har konstituerats som

en nation under namnet *Muslimani* (muslimer).

I Jugoslavien finns fyra större muslimska folkgrupper: Muslimer, albaner, turkar och makedonska muslimer. Talrikast är de serbokroatisktalande muslimerna, som enligt 1981 års folkräkning uppgick till drygt 2 miljoner människor. Merparten lever i Bosnien, men de finns representerade även i Montenegro, Serbien, Kosovo och Makedonien. Därefter kommer den albanska folkgruppen som räknar 1,7 miljoner medlemmar, huvudsakligen bosatta i Kosovo, Makedonien och Montenegro. En grupp som under 1900-talet minskat kraftigt genom utflyttning är den turkiska, som idag uppgår till ca 100.000 av vilka de allra flesta lever i Makedonien. Dessutom, vilket ofta glöms bort, finns en relativt stor grupp makedonsktalande muslimer, de s.k. *torbeši*. Enligt olika uppskattningar skulle det röra sig om 100.000—200.000 personer.

Till saken hör att de muslimska grupperna i Jugoslavien uppvisar en mycket snabb

---

Författaren är fil. dr i sociologi och forskarassistent vid institutionen för öststatsstudier, Uppsala universitet

folkökning och enligt vissa beräkningar vid sekelskiftet kommer att uppgå till nära sju miljoner, eller mer än en fjärdedel av landets totala befolkning. Risken för assimilation är relativt liten eftersom både albaner och bosniska muslimer i mycket hög grad gifter sig inom den egna gruppen.

Potentiellt är detta ett mycket svårhanterligt problem, allrahelst som muslimerna lever i Jugoslaviens underutvecklade delar.

Islams närvaro på sydslaviskt område går tillbaka till slutet av medeltiden. Osmanturkarna hade vid mitten av 1400-talet erövrat de områden som hör till det jugoslaviska Balkan: Makedonien, Serbien, Bosnien-Hercegovina och (delvis) Montenegro. I princip bedrev man ingen mission och det var främst i Bosnien — och senare bland albanerna — som större delar av befolkningen övergick till den nya religionen. Att islam slog igenom just i Bosnien anses av vissa forskare bero på att den kätterska *bogomilismen*, som dominerade i området vid turkarnas ankomst, skulle ha beröringspunkter med islam, medan andra hävdar att socioekonomiska skäl var avgörande för religionsbytet. Hur det än må förhålla sig är det dessa islamiserade och serbokroatisktalande sydslaver som är förfäderna till dagens muslimska nation i Bosnien.

Den historiska utvecklingen kom mycket starkt att präglas av det specifika samhällsskick turkarna inrättade. Genom det så kallade *millets*-systemet kategoriserades imperiets undersåtar enligt sin religiösa tillhörighet och de icke-muslimska folkgrupperna åtnjöt religiös och kulturell autonomi. Denna sociala organisation var en logisk följd av islams religionssyn och världsuppfattning. I motsats till den västerländska traditionen görs ingen skillnad mellan heligt och profant, mellan stat eller kyrka, utan samhälle, kultur och religion upplevs som en helhet underkastad samma gudomliga lag, *sharia*. Eftersom serber, greker eller judar inte var muslimer kunde de heller inte omfattas av *sharia*, utan levde i stor utsträckning enligt sina egna rättsliga normer och representera-

des politiskt av sina religiösa ledare. Det fanns alltså i det Osmanska imperiet inga nationer i vår mening; befolkningen var uppdelad i socioreligiösa grupper som levde sida vid sida.

Islam och nationsbildning

Milletsystemets avgörande betydelse ligger i att det bland sydslavaerna uppstod, eller befästes, religiöst-kulturella skillnader som i en historiskt specifik situation bidrog till att den religiösa traditionen — inte språket — kom att utgöra grunden för en modern nationsbildning. Serber, montenegriner, kroater och (bosniska) muslimer talar alla samma serbokroatiska folkspråk, men skillnaderna i religion/kultur är tillräckligt stora för att man skall uppfatta sig som distinkta etniska grupper.

I sin bok *Nations and Nationalism* skriver Ernest Gellner med en fyndig formulering att den muslimska nationen i Bosnien uppkommer därför att "före detta muslimer" inte kan identifiera sig med "före detta katoliker" (kroater) eller "före detta ortodoxa" (serber). Även om detta är en träffande och i princip korrekt beskrivning kan den inte desto mindre ge en missvisande bild av den roll islam faktiskt spelar i religiöst hänseende i dagens Jugoslavien. Mer om detta längre fram.

Av stor betydelse är att nationsbildningsprocessen bland muslimerna började senare än bland serber och kroater. Så länge det Osmanska imperiet och milletsystemet bestod fanns det ingen anledning för de icke-turkiska muslimerna att definiera sig på annat sätt än enligt religionstillhörighet. Muslimerna i Bosnien uppfattade sig — och uppfattades även av omgivningen — traditionellt som *turci*, turkar. Det var först under 1800-talet, i samband med uppkomsten av en serbisk och kroatisk nationalism av modern typ, som dessutom gjorde anspråk på Bosnien, som muslimerna blev tvungna att identifiera sig även i nationell mening.

Som så ofta i liknande situationer hade man till en början en oklar identitetsupp-

fattning. Bland de intellektuella, som först ställdes inför problematiken, identifierade sig vissa i första hand som kroater, respektive serber, medan andra bejakade den muslimska identiteten också i etnisk mening. För flertalet muslimer var dock fortfarande den religiösa identiteten den primära.

Österrike-Ungern, som kontrollerade Bosnien från 1878, försökte som ett motdrag till inflytande från serbisk och kroatisk nationalism främja utvecklandet av en gemensam bosnisk, eller "bošnjakisk", identitet, såväl språkligt som kulturellt. Man hade dock inga större framgångar med denna politik.

Även om muslimerna i mellankrigstidens Jugoslavien inte erkändes som nation spelade de dock under sin ledare Mehmed Spaho en betydelsefull roll som en av de grupper som brukade ingå i de koalitioner som styrde den bräckliga jugoslaviska statsbildningen.

Politiskt representerades muslimerna i Jugoslavien — även albanerna — av partiet *Jugoslovenska Muslimanska Organizacija* (Jugoslaviska muslimska organisationen) vars strävanden gick ut på att erhålla autonomi.

Religiöst kom muslimerna genom en lag 1930 att organiseras i en kyrkoliknande struktur, *Islamska vjerska zajednica* (Islamiska trossamfundet) något som egentligen är främmande för den muslimska traditionen. Samtidigt skulle man kunna säga att milletsystemet delvis levde kvar i den meningen att muslimerna bibehöll sharias familjelagstiftning och kontrollen över de fromma stiftelserna, *Vakuf*, som bl.a. svarade för undervisning och socialvård.

Under andra världskriget kom Bosnien att ingå i den s.k. Oberoende staten Kroatien och muslimerna betraktades som kroater, i själva verket som "den kroatiska nationens blomma". Ett tecken på deras betydelse var att man i Zagreb under kriget lät bygga en moské. Ett relativt stort antal muslimer sympatiserade med ustasja-regimen och tyskarna satte upp en särskild SS-division be-

stående av bosniska muslimer. Det fanns även förhoppningar om att man med axelmakternas hjälp skulle kunna upprätta någon form av statsbildning eller politisk autonomi.

Samtidigt som många muslimer på detta sätt kom att engagera sig för den fascistiska regimen i Kroatien och deltog i grymheterna mot serber, judar och zigenare, gjorde muslimer ur alla samhällsklasser gemensam sak med den av kommunisterna ledda partisanrörelsen.

Religion och samhälle

Som alla religiösa grupper uppfattades också det islamiska trossamfundet som en ideologisk konkurrent till den socialistiska staten, och kommunistpartiet försökte under de första årtiondena efter kriget — på samma sätt som bland ortodoxa och katoliker — begränsa religionens inflytande. Man stängde läroanstalter och beslagtogs Vakufstiftelsernas egendom. Sharia förklarades ogiltig och det blev förbjudet att bära slöja. Islam var emellertid det samfund som snabbast lyckades reglera förhållandet till den ateistiska staten och vissa bedömare menar att muslimernas situation på sätt och vis förbättrades, eftersom det nu i motsats till under mellankrigstiden inte fanns något religionssamfund som hade en privilegierad ställning.

Det visade sig dessutom efter Jugoslaviens brytning med Sovjetunionen att muslimerna kunde spela en framträdande roll i jugoslavisk utrikespolitik. Jugoslaviska ambassadörer i tredje världen rekryterades ofta bland bosniska muslimer, albaner eller turkar, och det var förmodligen ingen tillfällighet att Jugoslaviens premiärminister hette Džemal Bijedić (muslim från Bosnien) vid en tidpunkt då den alliansfria rörelsen fortfarande spelade en viktig roll. I den stora *Gazi Husrev Beg*-moskén i Sarajevo kan man se de dyrbara mattor vilka ledare som Nasser, Ghadaffi eller Numeyri skänkt vid sina obligatoriska besök hos trosfränderna i Bosnien.

Denna "flirt" med islam har emellertid inte varit helt oproblematisk från jugoslavisk synpunkt. I takt med att islams roll har ökat på den världspolitiska arenan har det även kommit kritik, i synnerhet från Iran, mot eventuella inskränkningar i de jugoslaviska muslimernas religiösa friheter.

Det "islamiska trossamfundet" är uppdelat i fyra områden eller provinser: 1) Bosnien-Hercegovina med centrum i Sarajevo; hit hör även Kroatien och Slovenien; 2) Serbien, inklusive Kosovo, med centrum i Priština; 3) Makedonien som förvaltas från Skopje; samt 4) Montenegro, styrt från Titograd. Varje område leds av ett Äldsteråd (*Islamsko starješinstvo*), medan högsta organ på jugoslavisk nivå är det Högre Islamiska Äldsterådet (*Vrhovno Islamsko Starješinstvo*). De jugoslaviska muslimernas religiösa överhuvud, *Reis-ul-ulema*, för närvarande Hadži Hafiz Husein efendija Mujić, har sitt säte i Sarajevo.

Muslimerna i Jugoslavien förfogar över nära 2.800 moskéer och bönehus (*mesdzid*) av vilka 900 uppförts under efterkrigstiden. Till de mer spektakulära nybyggena hör den stora moské som 1987 invigdes i Kroatiens huvudstad Zagreb.

Bland de jugoslaviska muslimerna är ca 3000 imamer verksamma. När det gäller deras utbildning finns flera läroanstalter på gymnasie- och även högskolenivå. Till de tidigare existerande skolorna i Sarajevo (*Gazi Husrev-begova medresa*) och Priština (*Aludin medresa*) kom 1984 Isa begova (Skopje) och den kvinnliga medresen i Sarajevo. Sedan 1977 finns dessutom en muslimsk teologisk fakultet i Sarajevo, som förutom utbildning av "präster" även har en sektion för orientalisk inriktad på studiet av islam på Balkan. Fortfarande studerar dock ett relativt stort antal muslimer utomlands vid teologiska läroanstalter i den muslimska världen, särskilt i Kairo (*Al-Ahzar*), Irak eller Saudi-Arabien.

Muslimerna bedriver också religionsundervisning bland barn och ungdomar och i vissa fall konkurrerar man med det ordina-

rie skolsystemet. I delar av Kosovo och Makedonien förekommer det att muslimska föräldrar inte skickar flickorna till grundskolan eller gymnasiet, men väl till koranskolan.

De jugoslaviska muslimerna publicerar flera tidningar och tidskrifter; den officiella *Glasnik Vrhovnog Islamskog Starješinstva*, som utkommer en gång i månaden innehåller organisationsnyheter och samfundets offentliga ställningstaganden i olika frågor, *Preporod*, en tvåveckorstidning som motsvarar de ortodoxas *Pravoslavlje* eller den katolska *Glas Koncila*. Vidare kulturtidskriften *Islamska misao*, samt på albanska *Edukata Islama* och *Ditura Islame*. I Makedonien började man 1987 utger *El Hilal* på makedonska, albanska och turkiska. Gazi Husrev-beg moskén ger även ut en ungdomstidning, *Zemzem*. Till detta kommer utgivning av en kalender, religiösa skrifter och avhandlingar, liksom läroböcker i arabiska och turkiska.

Jugoslaviens muslimer tillhör den sunnitiska riktningen inom islam. I Bosnien, och framförallt i Kosovo och Makedonien har emellertid de delvis synkretistiska och folkligt-mystiska dervischordnarna, särskilt *Bektashi*, spelat en mycket stor roll. Än idag finns uppskattningsvis 50.000 anhängare till något av de nio brödraskap som är verksamma på jugoslaviskt område. Dervischerna betraktas både av myndigheterna och det officiella islam med misstro, men de har trots detta lyckats befästa sin ställning. 1974 bildades i Prizren en särskild organisation för dervischordnarna, som efter misslyckade förhandlingar med det islamiska samfundet ombildades till vad som i praktiken är ett andra muslimskt samfund i Jugoslavien, ZIDRA.

Liksom övriga religiösa samfund i Jugoslavien har islam berörts av sekulariserings-tendenser. Dessa är dock i första hand märkbara i städerna, samtidigt som landsbygden i de muslimska områdena är mer eller mindre kompakt religiös. Enligt de sociologiska undersökningar som finns att till-

gå skulle mellan 70-90 % hålla sig till religionens regler och delta i gudstjänstliv. Muslimerna är därmed jämte katolikerna den mest religiösa gruppen i Jugoslavien och man räknar med att ca 60 % av alla muslimska barn deltar i den religionsundervisning som ges vid moskéerna.

Ett uttryck för lojaliteten mot islam är det faktum att det stora flertalet moskéer byggts genom bidrag av de troende själva, inte minst från albanska eller bosniska gästarbetare i Västeuropa. Detta leder då och då till beska kommentarer i pressen, som anser att pengarna i stället borde användas till att bygga ut infrastrukturen i de muslimska byarna (!)

En sekulär muslimsk nationalism

När det socialistiska Jugoslavien bildades efter andra världskriget blev Bosnien-Hercegovina en av den nya federationens delstater. Bosnien skilde sig emellertid i väsentliga avseenden från övriga jugoslaviska republiker. Här fanns inget "statsfolk" som utgjorde en absolut majoritet av invånarna och som därmed satte sin prägel på samhälle och kulturliv. I stället levde tre större folkgrupper tillsammans: serber, muslimer och kroater. Att man ändå valde att skapa en särskild republik berodde dels på fruktan för serbisk/kroatisk rivalitet, dels på det stora muslimska inslaget i befolkningen.

Under mellankrigstiden hade Komintern — och även det jugoslaviska kommunistpartiet — gjort vissa uttalanden som kunde tyda på att man ansåg att de bosniska muslimerna utgjorde en egen nation, åtminstone potentiellt. Den dominerande uppfattningen var emellertid att det rörde sig om en religiös grupp som av historiska omständigheter hade vissa kännetecken som tillkommer etniska grupper.

Osäkerheten om de bosniska muslimernas status återspeglas i de jugoslaviska folkräkningarna. 1948 hade man möjlighet att

deklarera sig som "serbisk muslim", "kroatisk muslim" eller "nationellt obestämd muslim". Det övervägande flertalet, nära 800.000 personer eller ca 90 %, valde det senare alternativet. 1953 fanns i stället kategorien "obestämda jugoslaver", och 1961 "muslimer — etnisk tillhörighet". Mot slutet av 1960-talet erkändes slutligen de bosniska muslimerna som ett jugoslaviskt statsfolk med samma status som serber, kroater, montenegriner, makedonier och slovenier, och i och med folkräkningen 1971 infördes beteckningen "Muslimer i nationell mening". De uppgick 1981 till drygt 2 miljoner, av vilka 80 % levde i Bosnien. Av republikens befolkning utgjordes ca 40 % av muslimer, 32 % serber och 18 % av kroater.

Konstituerandet av den muslimska nationen har lett till en politisk mobilisering bland muslimerna i Bosnien, men även till svårlösta problem vad gäller förhållandet religion-politik. Samtidigt som Bosnien även i fortsättningen symboliserade partisankrigets princip om "broderskap och enighet", och hade ambitionen att vara ett samhälle där skilda folkgrupper levde tillsammans i harmoni, inleddes en av partiet stödd nationsbildningsprocess bland muslimerna.

Betonandet av den sekulära muslimska identiteten betydde att gränsen mellan bosniskt och muslimskt blev oklar. Man uppmuntrade studiet av den inhemska kulturen i historieforskning, litteraturvetenskap och etnologi, gav ut antologier och uppslagsverk. Även om den politiska ledningen i Bosnien har försökt gå en balansgång mellan bosniskt och muslimskt, har koncentrationen på det särpräglade bosniska och strävan att förlägga en bosnisk identitet långt tillbaka i tiden i realiteten inneburit ett framhävande av muslimsk kultur.

Det är ingen tillfällighet att den ändrade attityden till muslimerna sammanfaller med en allmän modernisering av samhället där allt fler bosniska muslimer påverkas av industrialiserings- och urbaniseringsprocesser och kommer i kontakt med högre utbild-

ning. Det är därför naturligt att det vid denna tid sker en aktivisering av muslimerna även politiskt, så att de mycket starkt ökar sin andel bland partimedlemmarna i Bosnien och idag är överrepresenterade i förhållande till folkmängden.

Hävdandet av den muslimska egenarten har emellertid lett till misstro bland övriga folkgrupper och ökande etniska spänningar. Bland kroater och serber har man egentligen aldrig accepterat tanken på att muslimerna konstituerar en egen nation. Man menar att det är fråga om en rent religiös identitet, och att de bosniska muslimerna egentligen är att betrakta som kroater, respektive serber. Vad man då glömmer är att även den moderna kroatiska och serbiska identiteten i hög grad har sitt ursprung i religionstillhörigheten.

Hävdandet av den bosniska och muslimska särarten innebär vidare en mer nyanserad syn på det Osmanska imperiet, något som kommer i konflikt med viktiga element i serbisk och kroatisk självuppfattning. Särskilt bland serberna är den osmanska tiden en femhundraårig period av ockupation och förtryck. Kampen mot turkarna spelar en mycket framträdande roll i den nationella myten och finns förkroppsligad i både den muntliga och klassiska litteraturen. Muslimerna kan å andra sidan knappast acceptera att för all framtid identifiera sig som förtryckare eller förrädare. För några år sedan föreslog en bosnisk författare att "Bergskransen", ett nationalepos skrivet av 1800-talets störste serbiske diktare, den montengrinske furstbiskopen Njegoš, skulle utgå ur skolornas litteraturundervisning pga sitt antimuslimska innehåll. Detta framkallade en folkstorm som enbart bekräftade de låsta positionerna.

Bosnien fick under 1970-talet rykte om sig att vara en konservativ provins, ett "mörkt vilayet" där man slog ned på alla tendenser till bristande marxistisk renlärighet och där man också förde en relativt hårdhänt religionspolitik. I protest mot den "islamiska socialismen" lämnade flera betydande serbi-

ska kulturpersonligheter den akademiska och konstnärliga miljön i Sarajevo för att flytta till Beograd. Men även kända muslimer som av olika skäl motsatte sig politiken i Bosnien gjorde detsamma, t.ex. religionssociologen Esad Ćimić eller Meša Selimović, en författare av nobelprisklass.

När man i Jugoslavien erkände den muslimska nationen menade man förmodligen att islams roll som religiöst system därigenom skulle neutraliseras. Det har snarare blivit tvärtom. På serbokroatiska skiljer man mellan *Musliman* (med stor bokstav) som betecknar den etniska tillhörigheten, och *musliman* (med liten bokstav) som hänför sig till en medlem av religionssamfundet. I praktiken är det naturligtvis svårt, för att inte säga omöjligt att upprätthålla denna skillnad. (Som för övrigt försvinner i adjektivform).

Traditionellt brukar partiet i Jugoslavien hävda att man inte får sätta likhetstecken mellan religiös och nationell identitet, vilket även när det gäller serber och kroater endast delvis är sant, och i muslimernas fall blir närmast absurt. Utan islam skulle det inte finnas några Muslimer, och en viktig konsekvens av detta är att de "riktiga" muslimerna ändå är de som följer den religiösa traditionens bud. Identifikationen religion/nation förstärks dessutom av att det i Bosnien saknas nationella institutioner av den typ som finns i Serbien, Kroatien, Slovenien eller Makedonien, dvs. vetenskapsakademier, forskningsinstitut eller kulturstiftelser. Tanken är att de i Bosnien skall vara gemensamma för alla folkgrupper. Men medan serber och kroater har sina institutioner i Zagreb eller Beograd, kommer för de bosniska muslimerna de islamiska institutionerna moskéer, religionsskolor, den teologiska fakulteten i brist på alternativ att spela samma roll. Och det är synnerligen talande att det "islamiska trossamfundet" (*Islamska vjerska zajednica*) 1969 — samtidigt som den muslimska nationen erkändes — bytte namn till "islamiska samfundet" (*Islamska zajednica*).

De serbiska intellektuella som bittert och nedsättande talat om "islamisk stalinism" och en symbios mellan marxism och "fundamentalism" har delvis rätt. Från de religiösa ledarnas sida har man ofta framhållit förenligheten mellan islams idéer och det socialistiska budskapet, och man har särskilt påpekat den egna religionens rationella och "moderna" karaktär. Vad islam skulle kunna erbjuda socialismen är å andra sidan den andliga dimension som den marxistiska ideologin hittills saknat. Det intressanta är att sådana tankegångar även förekommit bland partiet närstående intellektuella eller politiska funktionärer på hög nivå. Ibland har de kopplats till idén att muslimerna genom förbindelsen med bogomilerna egentligen är eller borde vara Bosniens statsfolk. Det är bl.a. i det perspektivet folkräknings-siffrorna får en viktig politisk innebörd.

Efter Khomeynis revolution började emellertid en märkbar nervositet sprida sig i den bosniska partiledningen, och man satte under det tidiga åttiotalet igång en kampanj mot vad man kallade "kleronationalism" inom alla konfessioner, inklusive islam.

I det sammanhanget började man omvärdera islams utrikespolitiska roll. Muslimernas intima kontakter med den islamiska världen innebar ju även risker. Inte minst med tanke på att flera hundra blivande imamer studerade utomlands, men också p.g.a. inflytande från muslimska stipendiater eller diplomater bosatta i Jugoslavien. I det senare fallet rörde det sig dessutom om ekonomiskt stöd i relativt stor omfattning, till moskébygget i Zagreb eller den teologiska fakulteten i Sarajevo.

I vilken utsträckning har då den s.k. muslimska väckelsen berört Jugoslavien? Det är sant att det islamiska samfundet har bedrivit en målmedveten politik som inneburit att man nu har tillgång till en välutbildad kader, djupt engagerad i arbetet på att konsolidera islam, och att det bland dessa yngre imamer säkerligen finns sympatier för "fundamentalismen". Samtidigt skall man inte överdriva inflytandet utifrån. Att idéer av denna

typ slår rot är ytterst en konsekvens av att situationen i Bosnien påminner om den i andra muslimska länder: Som en följd av moderniseringsprocessen börjar det tidigare islamiska enhetssamhället falla sönder och den inhemska traditionen konfronteras med en västlig eller västorienterad kultur som strider mot allmänt omfattade värderingar. Efter en period av snabb social förändring, som ofta innebär ökande, ibland dramatiska klasskillnader, uppstår en reaktion som vill förnya islam och som försöker lösa spänningen mellan traditionen och nya etniska och politiska identiteter. Problematiken är strukturellt densamma i Turkiet, Libanon, Iran eller Jugoslavien. Och gemensamt är att förnyelsen manifesteras i en modern, ideologiserad form som för oss ter sig som en säregen blandning av religion och politik.

Avslutningsvis skall vi se några exempel på hur sådana tendenser kommer till uttryck i jugoslavisk politik.

Processen i Sarajevo

1983 ägde en spektakulär process rum mot ett tiotal muslimska intellektuella, både lekmän och "präster". Bland de åtalade fanns också kvinnor. De anklagades för att ha bedrivit minstörtande verksamhet med syftet att skapa en muslimsk stat, ett "Islamistan" på bosnisk mark. Av allt att döma var anklagelserna starkt överdrivna — huvudanklagelsen gällde den s.k. "Islamiska deklarationen", en skrift författad av den bosniske muslimen Alija Izetbegović, tryckt första gången redan 1974 och utgiven på bl.a. arabiska, engelska och turkiska, men aldrig på serbrokroatiska. Kanske kan man säga att det fanns en kärna av sanning i åklagarens påståenden i så måtto att det i Sarajevo och Bosnien finns ett relativt stort antal intellektuella muslimer som är djupt engagerade i religionen och som på olika sätt, i mer eller mindre organiserade former, försöker komma till rätta med problemet att leva som muslim i ett modernt (socialistiskt) samhälle. Däremot byggde processen på ett

mycket svagt juridiskt fundament och man använde sig av tvivelaktiga metoder, som innebar att ett stort antal människor utsattes för långa häktningstider och pressande förhör. Domarna, som blev ovanligt hårda, väckte allvarlig kritik både i Jugoslavien och utomlands och för närvarande håller de dömda på att rehabiliteras.

Imamernas uppror

Ett annat tecken på mobilisering bland de troende muslimerna är vad som kallats "imamernas uppror". Under senare år har det funnits ett utbrett missnöje bland den religiösa intelligentian på lokal nivå. Under 1988 och 1989 har imamer i Bosnien hållit en serie möten med mycket stor uppslutning där man kritiserat den nuvarande ledningen för samfundet. Även om protesterna rör imamernas sociala situation och bristen på inre demokrati, handlar de i hög grad om islams integritet och statens inblandning i samfundets inre angelägenheter. Bl.a. har man kritiserat valet av den nuvarande Reisu-ulema, eff. Mujić, som utsågs 1987 efter direkt ingripande av partiet. Utan tvivel har de välutbildade yngre imamerna, påverkade av allmänna strömningar inom islam, spelat en betydelsefull roll för uppkomsten av denna proteströrelse.

Agrokomercaffären

En av de mest omskrivna händelserna i jugoslavisk politik under senare år är den s.k. Agrokomerc-affären. Den handlar om ett storföretag inriktat på livsmedelsproduktion som hade ställt ut växlar utan täckning på mycket stora belopp. Det som gjorde just denna affär till en skandal av första rangen var egentligen inte förskingringen i sig, och kanske inte heller beloppets storlek; ekonomisk brottslighet är inte ovanlig i Jugoslavien. Vad som fick allvarliga politiska konsekvenser i det här fallet var att de inblandade nästan uteslutande var muslimer. Företagsledaren Fikret Abdić hade från enkla förhållanden som relativt ung man

nått en ledande position i sin hembygd. Staden Velika Kladuša med omgivande landsbygd hör till ett av Bosniens och Jugoslaviens mest efterblivna områden, och den snabbt växande Agrokomerc-koncernen, som skapade sysselsättning åt ett stort antal människor, blev symbolen för att det var möjligt att förändra livsvillkoren också här. Med tiden fick Abdić även ett mycket stort politiskt inflytande genom sina förbindelser med en av de betydelsefulla muslimska klaverna i Bosnien, familjen Pozderac. Ett resultat av affären blev att Jugoslaviens dåvarande vicepresident, Hamdija Pozderac, komprometterades, både direkt och genom sin bror Hakija. Brodern ställdes inför rätta och Hamdija Pozderac tvingades avgå från statspresidiet för att inte som Jugoslaviens blivande president vara indragen i en rättslig skandal. Affären kom av många att uppfattas som en politisk maktkamp med udden riktad mot muslimerna. För någon tid sedan tog det hela en ny vändning sedan Abdić, anklagad för kontrarevolutionär verksamhet, efter en maratonrättegång oväntat frisläpptes av domstolen.

Muslimerna och den antibyråkratiska revolutionen

Jugoslavisk politik är sedan hösten 1987 inte längre densamma. Efter det att Slobodan Milošević tog makten i Serbien och började sin "antibyråkratiska revolution" har landet varit med om jättelika massmöten, sett regimerna i Vojvodina, Kosovo och Montenegro falla, samtidigt som motsättningarna mellan Serbien och Slovenien/Kroatien hårdnat. Under den allra senaste tiden har frågan om Bosniens ställning på nytt hamnat i förgrunden. Agrokomerc-affären och andra skandaler ledde till att ett komprometterat ledarskikt fick gå, men samtidigt har det rått ett dödläge där ingen falang inom partiet kunnat genomdriva sin politik. Vid olika tillfällen har anhängare till nyordningen i Serbien utan större framgång försökt genomföra massmöten i Bosnien. Efter

sommarens konflikter mellan Kroatien—Serbien och Slovenien—Serbien har situationen i Bosnien återigen aktualiserats, och allt tydligare avtecknar sig en konflikt inom det bosniska partiet som följer etnisk tillhörighet: Mot serbiska politiker står muslimer och kroater. I oktober avslöjades att den serbiska säkerhetstjänsten i Bosnien genomfört vissa studier rörande inflytandet från islamisk fundamentalism. Man hade närmare bestämt undersökt migrationsströmmarna från kommuner vid gränsen mot Serbien och funnit att utvandringen av serber var onormalt hög. Detta sattes i samband dels med folkökningen bland muslimerna, dels med inflyttning. Man menade emellertid också, vilket var kontroversiellt, att det fanns belägg för att muslimska aktivister på samma sätt som albanska separatister i Kosovo medvetet strävade efter att skapa ”etniskt rena” områden, och man gav exempel på hur beslutsfattare på lokal nivå representerade inte bara kommunistpartiet, utan samtidigt hade förtroendeuppdrag i islamiska församlingar.

Den bild som tonar fram är alltså hur den serbiska befolkningen hotas av militanta muslimer, samtidigt som de sekulariserade muslimerna i partitoppen ger sitt tysta bifall. I Bosnien blev reaktionen häftig och politiker av muslimskt och kroatiskt ursprung kritiserade vad man uppfattade som en olaglig inblandning i den egna republikens inre angelägenheter, och ett tecken på att man från serbisk sida strävar efter att destabilisera det bosniska samhället. Syftet skulle vara att åstadkomma en situation som leder till serbisk dominans, eller åtminstone till att Bosnien i den pågående maktkampen ställer sig på Serbiens sida.

Det allvarliga i affären är naturligtvis att en öppen konflikt mellan etniska och religiösa grupper i Bosnien kan få oöverskådliga följder i ett Jugoslavien som redan är djupt splittrat av nationella motsättningar.

Litteratur

För en allmän introduktion till de bosniska muslimerna se David A. Dyker, *The Ethnic Muslims of Bosnia — Some Basic Socioeconomic Data*. *The Slavonic and East European Review*, Vol 50, (1972) s. 238—256, samt Alexander Lopasich, *Bosnians Muslims: A search for Identity*. *British Society for Middle Eastern Studies*. Bulletin. Vol 8, 1981:2, s. 115—125.

En utförlig litteraturredovisning återfinns i Alexandre Popovic: *Les Musulmans du Sud-Est-Européen: Dans la Période Post-Ottomane. Problème d'Approche*. *Journal Asiatique*. Tome CCLXIII, (1975), s. 317-360.

Nationella och politiska strömningar bland de bosniska muslimerna under den österrikiska tiden diskuteras i Robert J. Donia: *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina. 1987-1914*. (*East European Monographs, No 78*). Boulder, Col 1981.

Ett standardverk om sociokulturella förändringar och muslimsk identitet under efterkrigstiden är William Lockwood: *European Moslems: Ethnicity and Economy in Western Bosnia*. New York 1975.

Beträffande den religiösa situationen jfr Rudolf Grulich: *Der Islam in Jugoslawien*. 1. Teil. *Glaube in der 2. Welt*, 7. Jahrg., Nr. 4, (1978) och *Der Islam in Jugoslawien* 2. Teil. *Glaube in der 2. Welt*, .Jahrg., Nr 5, (1979), Kjell Magnusson: *Religion och nation i Jugoslavien*. *Bidrag till Öststatsforskningen*, Vol. 10, Nr. 1, 1982, s.1-85, samt Irena Reuter-Hendrichs: *Der Islam in Jugoslawien*. Stiftung Wissenschaft und Politik. Forschungsinstitut für Internationale Politik und Sicherheit, Ebenhausen, 1988, 64 s.

Beträffande nyare litteratur se Alexandre Popovic: *L'Islam Balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*. Berlin 1986, Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin. *Balkanologische Veröffentlichungen*, Band

11. 493 s; Boken innehåller den hittills mest uttömmande litteraturförteckningen vad gäller olika aspekter av muslimernas situation i Jugoslavien.

Under våren utkom *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien. Identität, Politik, Widerstand*. Herasugeber Andreas Kappeler/Gerhard Simon/Georg Brunner. Markus Verlag, Köln 1989, 308 s, (jfr bidra-

gen av Georg Brunner: Die Stellung der Muslime in den föderativen Systemen der Sowjetunion und Jugoslawien, s 155-179; Wolfgang Höpken: Die jugoslawischen Kommunisten und die bosnischen Muslime, s 181-210; Pedro Ramet: Die Muslime Bosniens als Nation, s 107-114; Alexandre Popovic: Islamische Bewegungen in Jugoslawien, s 273-286).

AKTUELLT OM HISTORIA
1990 · 1—2

Östeuropa i förvandling

**Nationalitetsproblem
i Jugoslavien och
Sovjetunionen**

CP

Innehåll

- 3 Inledningsord
- 6 *Sven Tägil:*
Om etnicitet och konflikt. Några teoretiska utgångspunkter
- 11 *Rune Johansson:*
Nationalitetsproblemets rötter: idéhistoriska aspekter
- 21 *Kerstin Nyström:*
Jugoslavien — ett nationernas förbund?
- 29 *Kjell Magnusson:*
Religion och nation: muslimer i Jugoslavien
- 39 *L'ubomir Ďurovič:*
Ukraina mellan Öst och Väst
- 46 *Kristian Gerner:*
Nationalitet och miljö i Sovjetunionen
- 59 *Stefan Hedlund:*
Rysk kolonialism
- 65 *Klas-Göran Karlsson:*
Den historiska framtiden — en aspekt av det sovjetiska nationalitetsproblemet

Ärade läsare!

För två år sedan publicerades i denna skriftserie ett häfte om världens historia. Det redigerades av Christer Knuthammar vid Linköpings universitet. Han stimulerade en rad historiker, idé- och lärdomsforskare och samhällsvetare att rapportera om aktuell forskning på området. I det sammanhanget uppmanade jag andra läsare av vår tidskrift att följa exemplet från Linköping (*uppmaningen kvarstår!*) och ge en samlad redovisning av något annat forskningsområde — helst också att tipsa om villiga sponsorer.

Min vädjan hörsammades av en krets Lundaforskare som intresserat sig för de nu så aktuella nationalitetsproblemen i Östeuropa. Skånekretsen av HLF anordnade i april 1989 en temadag om dessa problem på den historiska institutionen i Lund. Föredrag som hölls vid detta tillfälle bildar stom-

men i det föreliggande häftet. De har kompletterats med ytterligare bidrag, bland dem ett "utsocknes" — av Kjell Magnusson vid institutionen för öststatsstudier vid Uppsala universitet. Jugoslavien och Sovjetunionen är de två länder som framför allt behandlas i häftet.

Sammanhållande kraft i detta arbete har varit docent Klas-Göran Karlsson. Han har engagerat medarbetare, drivit upp sponsorer och tillsammans med undertecknad redigerat detta temanummer. HLF uttalar sitt varma tack till honom, till de övriga författarna som så generöst ställt tid och kunskap till förfogande och till dem som genom ekonomiskt stöd möjliggjort framställningen av häftet.

Bengt Ohlson